

INTERIOR OF NEBELIVKA LOCAL GROUP BUILDINGS OF TRYPILLYA CULTURE

Dwellings interior has its certain peculiarities in each local group of Trypillya culture. Buildings of Nebelivka group are analyzed in the article. This group was determined by S.M. Ryzhov and it belongs to the Western Trypillya culture monuments of the B II stage in the region between the Buh and Dnipro Rivers. First excavations at Nebelivka group settlements were conducted in the end of the 19th c. Today 21 structures are studied.

Elements of the ground and the first floors interior analysis and interpretation allowed the author to determine that structures vary by the lay-out of the ground floor, based on which two variants are defined. Structures with rectangular and round daises are referred to the first variant, while the second one include structures with hardly articulated interior of the ground floor or without any details, which significantly correlates with the spatial variants developed by O.V. Dyachenko.

As a whole, structures are divided into dwelling and husbandry, and husbandry ones. The area of the former vary from 45,0 to 120,0 m², while the area of the latter is under 10 m². Nebelivka group settlements are presented today from one to three dwellings, besides Nezamozhnyk hamlet where six structures are studied. Consequently, the further gathering of the source base is a pressing goal of contemporary Trypillya study scholars.

Р.В. Кройтор

АРХЕОЗООЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС З ПОСЕЛЕННЯ УЧ-БАШ

Вперше подано палеозоологічний матеріал кизил-кобинської культури — з поселення Уч-Баш (розкоп 1).

К л ю ч о в і с л о в а: Крим, доба раннього заліза, кизил-кобинська культура, поселення, палеозоологічний матеріал.

Багаточарова пам'ятка кизил-кобинської культури Уч-Баш (середина XI — початок VII ст. до н. е.) розташована в передгір'ї південно-західного Криму над Інкерманською долиною неподалік від місця впадіння річки Чорна у Північну бухту (Кравченко 2007, рис. 1). Окрім знахідок вказаної культури (Кравченко 2007; 2010а), з відкладень Учбаського городища отримано численний остеологічний матеріал, який надає додаткові свідчення про діяльність колективу поселення та дозволяє уточнити значення та місце цієї пам'ятки. Особливий інтерес становить специфічна структура домашнього стада з Уч-Башу та всього археозоологічного комплексу в цілому, що, поза сумнівом, вимагає ретельного вивчення та інтерпретації.

Джерела і методи дослідження. Археозоологічний матеріал був відібраний і підданий камеральній обробці в ході досліджень Уч-Башу Інкерманським загonom Севастопольської археологічної експедиції, а згодом Інкерманською експедицією ІА НАНУ під керівництвом Е.А. Кравченко в 2006—2010 рр. (Савеля, Кравченко 2006; 2007; 2008; 2009; Кравченко 2009;

2010; 2010а). Попри значне подрібнення кісткових залишків, характерне для археозоологічних комплексів, що відбивають сліди діяльності людини, збереженість матеріалу можна вважати задовільною. Морфологічний опис решток подано лише, якщо були варті уваги особливості, що доповнюють уже відомі дані. Пропонується також біометричний опис остеологічного матеріалу, однак статистична обробка даних неможлива переважно через нечисленність добірки. Заміри кісток реєструвалися за А. Дріш (Driesch 1976). Здебільшого можна було диференціювати кісткові рештки вівці та кози свійських за морфологічними критеріями кісток кінцівок, описаних Х. Фернандезом (Fernandez 2001), а також корінних зубів і нижніх щелеп згідно даних П. Халстеда та ін. (Halstead et al. 2002).

Аналіз структури археозоологічних комплексів враховує співвідношення диких і свійських тварин, а також видовий склад свійського стада. В окрему категорію виділені малорухливі тварини (черепаша, а також молюски та інші безхребетні), добування котрих можна описати як збиральництво.

Окрім систематичного опису, приділено увагу тафономічній структурі археозоологічних

комплексів з певних шарів. Враховано також характер природної, неприродної або штучної модифікації поверхні кістки (обвуглення, вивірювання, сліди зубів хижаків чи гризунів і обробки людиною), які проливають світло на процеси, що супроводжують накопичення археозоологічного матеріалу.

Опис археозоологічних комплексів

Зольник. Osteологічний комплекс із зольника характеризує пізній етап формування пам'ятки (друга половина VIII — початок VII ст. до н. е. або горизонт V-УБ, за: Кравченко та ін. 2010; Кравченко 2011). Він найбагатший на види та найчисленніший порівняно з іншими комплексами з Уч-Башу (табл. 1). Близько 40 % кісткових решток належить свійським тваринам — великій рогатій худобі, вівці, свині, коню та собаці (рис. 1).

Більшість решток походить від вівці свійської, за нею — собака, а потім велика рогата худоба (рис. 2). Залишків диких тварин майже удвічі менше. Більша їх частина належить оленю звичайному, а також косулі звичайній та афаліні. Третина метатарзальних кісток належить вовку, а верхньощелепна кістка зі зношеними M² і M³ і глибоко зношений верхній правий моляр — старому великому вепру. Окрему категорію становлять залишки морських безхребетних (чорноморський краб, двостулкові

моллюски), а також черепаха. Рештки цієї мало-рухливої здобичі кількісно дорівнюють залишкам свійських тварин, що піддаються визначенню. Краба представлено лише фрагментом клешні, черепаха — фрагментом карапакса.

Кістки дуже подрібнені, деякі (близько 3,0 %) обгорілі та обвуглені, ще менше мають сліди знарядь або навмисної обробки. Нечисленні сліди знарядь помічено в основному на кістках дрібної рогатої худоби: насічки та сліди нарізів трапилися на великому вертелі проксимальної частини стегнової кістки та на дистальній стороні п'ястка ювенільної особини (дистальний епіфіз відпав). Біля основи деяких рогових стрижнів дрібної рогатої худоби (три належать вівці свійській, один — козі) є сліди зарубок. Такі само сліди трапилися на фрагментах рогів оленя звичайного. Загалом роги оленя звичайного є традиційним матеріалом для обробки. Три верхівки відростків рогів мають сліди поправки або обробки, четвертий екземпляр — закінчене чотиригранне вістря зі зламаним вершечком. Фрагмент штанги рога має в нижній частині сліди рубки, завдяки якій його було відділено від основної частини. В цьому ж шарі знайдено базальну частину рога оленя з відділеними штангою та базальними відростками.

Дрібна рогата худоба і свиня свійська представлені також і ювенільними особинами, індивідуальний вік яких можна визначити за ста-

Таблиця 1. Уч-Баш. Видовий склад і тафономічна структура археозоологічного комплексу із зольника

Вид	К-ть особин	К-ть кісток	Оброблені кістки	Обгорілі кістки	Сліди зубів тварин
<i>Canis lupus</i> (вовк)	1	1			
<i>Tursiops truncatus</i> (афаліна)	1	3			
<i>Cervus elaphus</i> (олень звичайний)	5	48	12	2	
<i>Capreolus capreolus</i> (косуля звич.)	5	8	2		
<i>Bos taurus</i> (велика рогата худоба)	4	84			3
<i>Ovis aries</i> (вівця свійська)	13	44	5	1	1
<i>Capra hircus</i> (коза свійська)	5	29	1		
<i>Sus domesticus</i> (свиня свійська)	7	25			1
<i>Sus scrofa</i> (вепр)	2	2			
<i>Equus caballus</i> (кінь)	1	20			
<i>Canis familiaris</i> (собака)	5	38			
<i>Emys orbicularis</i> (черепаха)	1	1			
<i>Eriphia verrucosa</i> (кам'яний краб)	1	1			
<i>Mutilus galloprovincialis</i> (мідія)	10	16			
<i>Ostrea edulis</i> (устриця)	18	36			
<i>Cardium sp.</i> (серцевидка)	4	5			
Невизначені		952	1	31	7
Всього	83	1313	21	34	12

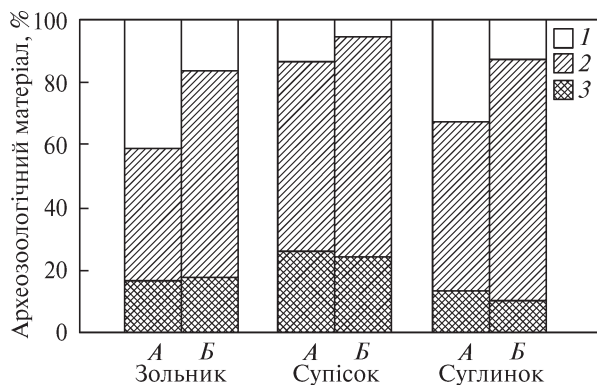


Рис. 1. Уч-Баш. Структура археозоологічних комплексів: А — за особинами, Б — за кістками; 1 — збиральництво, 2 — свійські тварини, 3 — дикі тварини

ном зубів. Одній такій особині вівці свійської було трохи більше 1,5 року на момент її забою. Дві ювенільні особини свині свійської мали приблизно такий само вік (можливо й однаковий, а різниця в стані зубів зумовлена різними темпами індивідуального розвитку), третя особина була забита у піврічному віці.

Шар супіску дав порівняно незначний кількісно та доволі бідний за видовим складом археозоологічний матеріал (табл. 2), що відповідає часу запусіння поселення — вірогідно, після зруйнування городища (за повідомленням Е.А. Кравченко). Залишки тварин, добутих збиральництвом (фрагмент карапакса черепахи і фрагмент мушлі молюска), представлені поодинокими екземплярами (рис. 1). Найчисленніші рештки великої рогатої худоби та вівці свійської, інші тварини представлені поодинокими знахідками (рис. 2). З шести особин різного віку вівці свійської приблизний індивідуальний вік визначено за станом зубів тільки для ягняти з повною серією молочних зубів, M_1 , що вже прорізався, і M_2 , що ще не прорізався, з чого виходить, що тварина була забита у віці 7—11 місяців, тобто восени чи взимку. В цьому ж комплексі знайдено залишки теляти віком близько 2,5 років. До 10 % кісткових решток мають сліди обробки або дії вогню. Особливість цього комплексу, насамперед, полягає в мізерній кількості залишків морських тварин (представлені трьома мушлями устриць), відсутності кісток собаки свійської, а також у значній кількості кісток зі слідами обробки.

Шар суглинку. Це найдавніший археозоологічний комплекс північної частини пам'ятки (за матеріалами розкопу 1), оскільки в розкопаній частині найдавнішого захисного рову кісток не знайдено. Шар суглинку відповідає горизонту IV-УБ (Кравченко 2011) і датується у

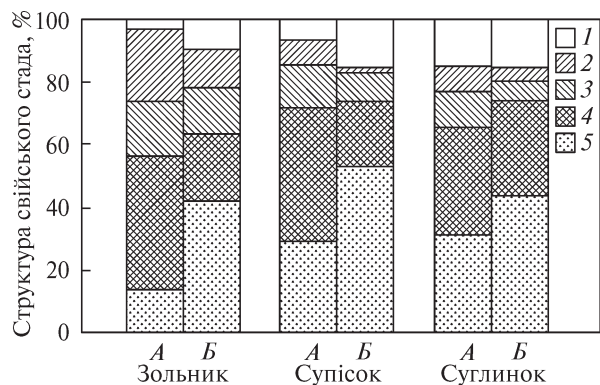


Рис. 2. Уч-Баш. Структура свійського стада: А — за особинами, Б — за кістками; 1 — *Equus caballus*, 2 — *Sus domesticus*, 3 — *Capra hircus*, 4 — *Ovis aries*, 5 — *Bos taurus*

межах середини IX — першої половини VIII ст. до н. е. За видовим складом і структурою археозоологічний комплекс з цього шару ближчий до матеріалу із зольника та охоплює, крім залишків свійських і диких промислових тварин, також рештки морських, а саме, дельфіна та молюсків (табл. 3). Вівця свійська і велика рогата худоба представлені найчисленнішим матеріалом (рис. 2). Близько 4,0 % кісток обгоріли та не піддаються визначенню, лише два обуглені фрагменти віднесено до великої рогатої худоби та один — до оленя звичайного. Один екземпляр (визначений як велика рогата худоба) має сліди зубів якогось хижака. Сліди знарядь засвідчено на двох фрагментах рогів оленя і в основі двох рогових стрижнів вівці свійської.

Вівця свійська — найчисленніші рештки з цього шару представлені дев'ятьма особинами, з яких чотири ювенільні, стан зубної системи яких відповідає півторарічному вікові. Молочний третій моляр належить особині великої рогатої худоби не старшій за 2,5 роки.

У складі суглинкових відкладень виділяються шари давнішого — темного (середина — друга половина IX ст. до н. е.) і пізнішого щебенястого (перша половина — середина VIII ст. до н. е.) суглинків (Савеля, Кравченко 2008; 2009; Кравченко 2010). Матеріал з цих шарів порівняно нечисленний і в багатьох випадках представлений рештками поодиноких особин, тож інтерпретувати його слід вкрай обережно. Більша частина кісткових залишків у обох випадках належать великій рогатій худобі, є також рештки оленя звичайного, зокрема й фрагменти рога зі слідами обробки. Деяко урізнобарвлюють їх залишки дрібної рогатої худоби. У шарі темного суглинку це три особини вівці свійської, зокрема і ювенільна віком 6 міс. або трохи старша, яку забили навесні або влітку. Таким чином, можемо кон-

статувати, що накопичення щонайменше частини остеологічного матеріалу з цих шарів проходило в різні сезони. Крім того, в щебенястому суглинку знайдено залишки свині свійської та собаки, відсутні у темному суглинку.

Систематичний огляд фауни

Дика фауна. Олень звичайний (*Cervus elaphus brauneri* Charlemagne 1920). Кримський олень звичайний представлений фрагментами нижніх щелеп, базальними частинами рогів (частото в поєднанні з лобовою кісткою), кістками кінцівок, зокрема трубчастими та їхніми фрагментами, таранними, п'ятковими, фалангами пальців (табл. 4).

Найцікавішою морфологічною особливістю кримського оленя, яка, можливо, може мати таксономічне значення, є примітивна будова четвертого нижнього премоляра (P₄) (рис. 3). На обох фрагментах нижніх щелеп, які належать самиці та самцю й зберегли повний ряд премолярів, четверті премоляри не моляризовані: метаконід представляє собою заокруглену петлю емалі та не поєднується з параконідом, таким чином, передня долинка четвертого нижнього премоляра лишилася відкритою. Примітивна будова P₄ робить кримського оленя відмінним від центрально- та західноєвропейського оленя звичайного, в яких метаконід поєднується з параконідом і таким чином закриває передню долинку зуба.

Таблиця 2. Уч-Баш. Видовий склад і тафономічна структура археозоологічного комплексу з шару суглинку

Вид	К-ть особин	К-ть кісток	Оброблені кістки	Обгорілі кістки	Сліди зубів тварин
<i>Cervus elaphus</i> (олень звичайний)	2	9	2	1	
<i>Capreolus capreolus</i> (косуля звич.)	3	8	1		
<i>Bos taurus</i> (велика рогата худоба)	4	28			3
<i>Ovis aries</i> (вівця свійська)	6	11	1		
<i>Capra hircus</i> (коза свійська)	2	5	1		
<i>Sus domesticus</i> (свиня свійська)	1	1			
<i>Sus scrofa</i> (вепр)	1	1			
<i>Equus caballus</i> (кінь)	1	8			
<i>Emys orbicularis</i> (черепаха)	1	1			
Mollusca	2	3			
Невизначені		40	2	5	
Всього	24	115	7	6	3

Таблиця 3. Уч-Баш. Видовий склад і тафономічна структура археозоологічного комплексу з шару суглинку

Вид	К-ть особин	К-ть кісток	Оброблені кістки	Обгорілі кістки	Сліди зубів тварин
<i>Tursiops truncatus</i> (афаліна)	3	9			
<i>Cervus elaphus</i> (олень звичайний)	4	19	2	1	
<i>Capreolus capreolus</i> (косуля звич.)	1	4			
<i>Bos taurus</i> (велика рогата худоба)	8	93		2	1
<i>Ovis aries</i> (вівця свійська)	9	66	2		
<i>Capra hircus</i> (коза свійська)	3	12			
<i>Sus domesticus</i> (свиня свійська)	2	9			
<i>Canis familiaris</i> (собака)	6	39			
<i>Equus caballus</i> (кінь)	4	33			
<i>Helix</i> sp. (виноградний равлик)	4	4			
<i>Mutilus galloprovincialis</i> (мідія)	3	3			
<i>Ostrea edulis</i> (устриця)	11	29			
<i>Cardium</i> sp. (серцевидка)	5	5	1		
Невизначені		694		18	
Всього	63	1019	5	21	1

Фрагменти рогів часто мають сліди обробки, що наштотує на думку про певну технологічну послідовність в обробці оленього рога: із зольного шару походить основа рога з відрубаними базальними відростками і штангою; відросток рога зашліфовано, а верхівку обрубано. Фрагменти штанги рогу мають сліди полірування. Є також два базальні відростки, акуратно обрубані біля основи.

Косуля звичайна (*Capreolus capreolus* Linnaeus 1758) — їй належить три фрагменти нижніх щелеп з шару супіску від двох ювенільних особин з повним рядом молочних зубів. У однієї особини ледь прорізався M_1 , у іншої прорізалися повністю M_1 і M_2 . Разом із фрагментами щелеп знайдено фрагменти діафіза плюсневої кістки та стгенову кістку ювенільної особини, а також лобний (права частина) фрагмент черепа дорослого самця. На останньому помітні сліди рубки вздовж лобного шва, внаслідок чого фрагмент черепа був розділений на праву та ліву частини. Роговий пеньок обрубано. У шарі супіску знайдено також розщеплену вздовж базальну частину скинутого рога зі слідами шліфування.

Два відрубані ліві роги косулі з роговими пеньками із зольника мають сліди обробки та шліфування.

У шарі суглинку знайдено фрагмент нижньої щелепи з повним рядом щічних зубів і таранна кістка, що належали дорослій особині косулі (табл. 5).

Вепр (*Sus scrofa ferus* Gmelin 1788) — достеменні залишки його нечисленні та представлені

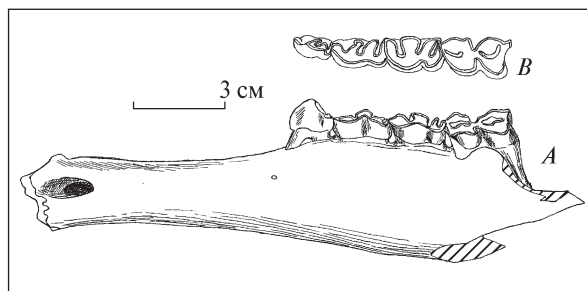


Рис. 3. Уч-Баш. Фрагмент нижньої щелепи кримського оленя звичайного: А — вид збоку; В — малюнок емалі на жувальній поверхні зубів

ні правою верхньою щелепою з другим і третім молярами та ізольованим першим моляром, який, очевидно, належить цій само особині (третій моляр глибоко зношений, що свідчить про сеньний вік тварини), двома нижніми іклами та емалевою пластиною, відколотою від нижнього ікла (табл. 6). Емалева пластина викликає зацікавлення, оскільки вона була відколота від нижнього ікла, що належав дуже великому самцю. Довжина однієї такої пластини 141 мм, ширина — 28,5 мм.

Вовк (*Canis lupus* Linnaeus 1758). Цій тварині належить єдина третя плюснева кістка з шару зольника. Довжина її 95,3 мм, ширина верхнього епіфіза 14,0 мм, нижнього — 11,5 мм.

Афаліна (*Tursiops truncatus* Montagu 1821). Залишки кістяка дельфіна (фрагменти щелеп з пустими зубними альвеолами, окремі хребці та ізольований зуб) знайдені в зольному і суглинковому шарі.

Таблиця 4. Уч-Баш. Заміри кісток оленя звичайного

Кістка	Замір	Значення, мм			
Нижня щелепа	довжина діастеми	102,5	140,0	131,+	
	повна довжина	135,7			
Четвертий нижній премоляр P_4	довжина премолярів		51,0	50,7	52,5
	довжина коронки		18,8	18,6	19,7
	ширина коронки		12,4	11,8	11,6
Променева кістка	ширина прокс. епіф.	66,9			
	пер.-зад. прокс. замір	32,0			
П'ясткова кістка	ширина прокс. епіф.	41,0			
	пер.-зад. прокс. замір	29,6			
	ширина дист. епіф.		51,0	49,2	49,0
	пер.-зад. дист. замір		31,8	31,6	30,8
Таранна кістка	довжина	60,5			
	ширина дист.	37,9			
	пер.-зад. дист. замір	29,4			
Плюснева кістка	ширина дист. епіф.	48,0	45,0	49,6	
	пер.-зад. дист. замір	30,3	30,6	31,8	

Черепаха болотяна (*Emys orbicularis* Linnaeus 1758) — їй належить два фрагменти: невеликий фрагмент карапакса із зольника та частина пластрона з шару супіску.

Свійські тварини. Велика рогата худоба (*Bos taurus* Linnaeus 1758). Незважаючи на те, що рештки великої рогатої худоби посідають друге

Таблиця 5. Уч-Баш. Заміри кісток косулі звичайної

Замір	Значення, мм
Довжина нижнього зубного ряду (P ₂ -M ₃)	69,6
Довжина серії молярів (M ₁ -M ₃)	39,2
Довжина серії премолярів (P ₂ -P ₄)	30,4
Довжина таранної кістки	26,5
Дистальна ширина таранної кістки	17,5

Таблиця 6. Уч-Баш. Заміри зубів свині свійської та вепра

Найменування зуба	Замір	<i>Sus domesticus</i> (значення, мм)		<i>Sus scrofa</i> (значення, мм)	
Четвертий верхній премоляр (P ⁴)	довжина коронки	11,7		13,7	
	ширина коронки	12,3		13,6	
Перший верхній моляр (M ¹)	довжина коронки	16,6			
	ширина коронки	13,6			
Другий верхній моляр (M ²)	довжина коронки	21,0	22,5	23,6	
	ширина коронки	16,5	16,5	17,0	
Третій верхній моляр (M ³)	довжина коронки	33,0	29,5		44,2
	ширина коронки	19,7	19,2		25,0
Перший нижній моляр (M ₁)	довжина коронки			17,3	
	ширина коронки			12,6	
Другий нижній моляр (M ₂)	довжина коронки	16,7		25,0	
	ширина коронки	13,0		17,3	
Третій нижній моляр (M ₃)	довжина коронки				
	ширина коронки				
Нижнє ікло	довжина			150	160,+
	макс. діаметр			22,5	25,5
	мін. діаметр			13,8	13,3

місце за численністю особин, вони представлені найкраще, оскільки і крупні, й інші кістки добре зберігаються. Матеріал в основному представлений кістками кінцівок та окремими зубами, рідше — фрагментами нижніх і верхніх щелеп.

За розмірами третього нижнього моляра, можна сказати, що порода великої рогатої худоби з Уч-Башу є, загалом, крупною (табл. 7; рис. 4) і демонструє подібність до скіфської. За замірами зубів вона більша за середні значення такої з пам'яток черняхівської культури Черкащини. Привертає увагу ліва гілка нижньої щелепи з дуже зношеними молярами M₁—M₂ з шару бентонітової трамбовки перед обмязкою ковальського горна (Савеля, Кравченко 2007). Цей екземпляр належить дуже старій особині, що, можливо, варто оцінювати як свідчення на користь використання великої рогатої худоби як тяглової сили.

Вівця свійська (*Ovis aries* Linnaeus 1758) представлена найбільшою кількістю особин у всіх поданих археозоологічних комплексах з Уч-Башу. Найкраще збереглися роги стрижні, навмисне відрубані від черепа, а також нижні щелепи та ізольовані щічні зуби. Кістки кінцівок дуже подрібнені.

Специфіка породи вівці свійської з Уч-Башу виражається найперше у формі рогових стрижнів: вони значно округліші в перетині (табл. 8) ніж, приміром, у овець з енеолітичних пам'яток Молдови. Також варто зауважити відсутність вираженого статевого диморфізму в розмірах рогових стрижнів овець з Уч-Башу, що, найвірогідніше, свідчить про те, що всі вони належать баранам; самиці ж, на відміну від породи енеоліту Молдови, вочевидь, були комолі (рис. 5).

Свиня свійська (*Sus domesticus* Erxleben 1777). Нижня щелепа молодої особини з ледь зношеними M₁ і M₂ знайдена в зольному шарі. Там само виявлено сім фрагментів кінцівок і щелеп трьох особин віком близько півтора року або трохи менше, судячи зі стану розвитку зубної системи. У щebenястому суглинку знайдено ліктьову і таранну кістки, ізольований різець, верхню щелепу з P²—M¹ і фрагмент нижньої щелепи з M₁, які належать одній дорослій особині. З темного суглинку походить фрагмент нижньої щелепи з P₄—M₃ ще однієї дорослої особини.

За замірами другого верхнього моляра порода свиней з Уч-Башу мало чим різниться за розмірами від тварин з різних пам'яток Молдови, однак варто відмітити дещо довші та

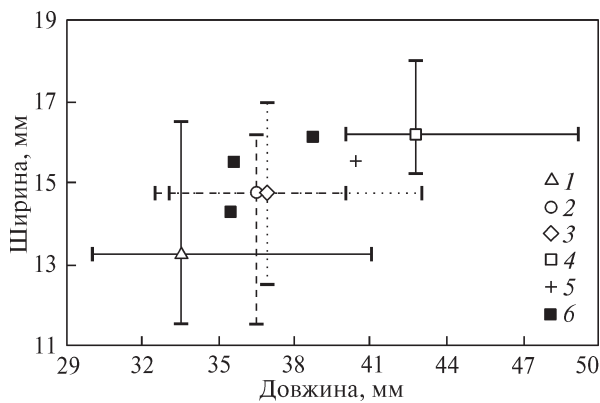


Рис. 4. Порівняння розмірів третього нижнього моляра (M_3) великої рогатої худоби з Уч-Башу з даними по скіфській і черняхівській культурах: 1 — черняхівська культура, Черкаси; 2 — черняхівська культура, Молдова; 3 — скіфський час, Східна Європа; 4 — Лука-Врублівецька, Україна; 5 — сіра українська порода (за: Цалкин 1966); 6 — Уч-Баш

вужчі коронки зубів, що, можливо, зближує її з диким видом (табл. 6).

Кінь (*Equus caballus* Linnaeus 1758). Рештки щонайменше однієї старої тварини (перша та друга фаланги пальців передньої кінцівки,

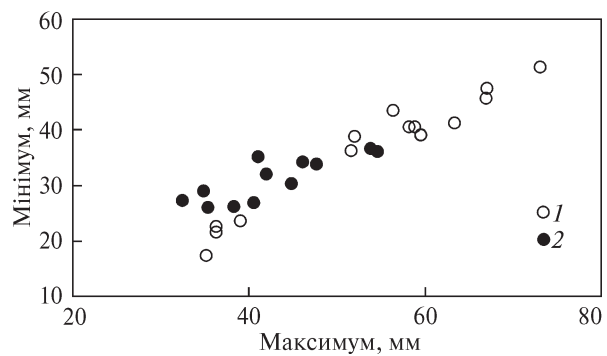


Рис. 5. Порівняння діаметрів основи рогових стрижнів вівці свійської з Уч-Башу з матеріалами культур енеоліту Молдови: 1 — енеоліт Молдови (за: Чемыртан 1979); 2 — Уч-Баш

грифельні кістки, фрагменти нижньої щелепи, а також окремі зуби) знайдені в шарі зольника. В шарі супіску виявлено декілька постійних щічних зубів, один молочний PD_2 , два фрагменти лопатки та другу пальцеву фалангу задньої кінцівки. У щебенястому суглинку трапилися окремі верхні та нижні щічні зуби, а також п'яткова кістка, сесамовидна та друга фаланга задньої кінцівки.

Таблиця 7. Уч-Баш. Заміри кісток великої рогатої худоби

Кістка	Замір	Значення, мм					
Нижній зубний ряд	повна довжина				127,3		139,0
	довжина молярів	85,2	83,7	80,5		82,0	90,5
	довжина премолярів				51,7		49,0
Четвертий нижній премоляр P_4	довжина коронки	20,6	18,5	18,5			22,0
	ширина коронки	13,2	11,0	11,9			12,3
Третій нижній морляр M_3	довжина коронки	38,7	35,5	35,6	34,8		38,0
	ширина коронки	16,1	14,3	15,5	15,6		16,6
Променева кістка	ширина прокс. епіф.	85,3					
	пер.-зад. прокс. замір	43,4					
П'яткова кістка	довжина		181,0				
	ширина прокс. епіф.		60,6		68,0		
	пер.-зад. прокс. замір		37,0		38,3		
	ширина дист. епіф.	63,3	62,3	67,5			
	пер.-зад. дист. замір	32,2	32,6	35,5			
Великогомілкова кістка	шир. діафізу		33,2				
	ширина дист. епіф.	53,0					
Таранна кістка	пер.-зад. дист. замір	42,1					
	довжина	60,7	62,4				
Плюснева кістка	дист. ширина	40,0	37,7				
	пер.-зад. дист. замір	29,8	28,4				
	довжина	223,0					
Плюснева кістка	ширина прокс. епіф.	51,3					
	пер.-зад. прокс. замір	48,2					
	ширина дист. епіф.	64,0	54,6	53,9	56,7		
	пер.-зад. дист. замір	34,0	30,0	30,4	32,2		

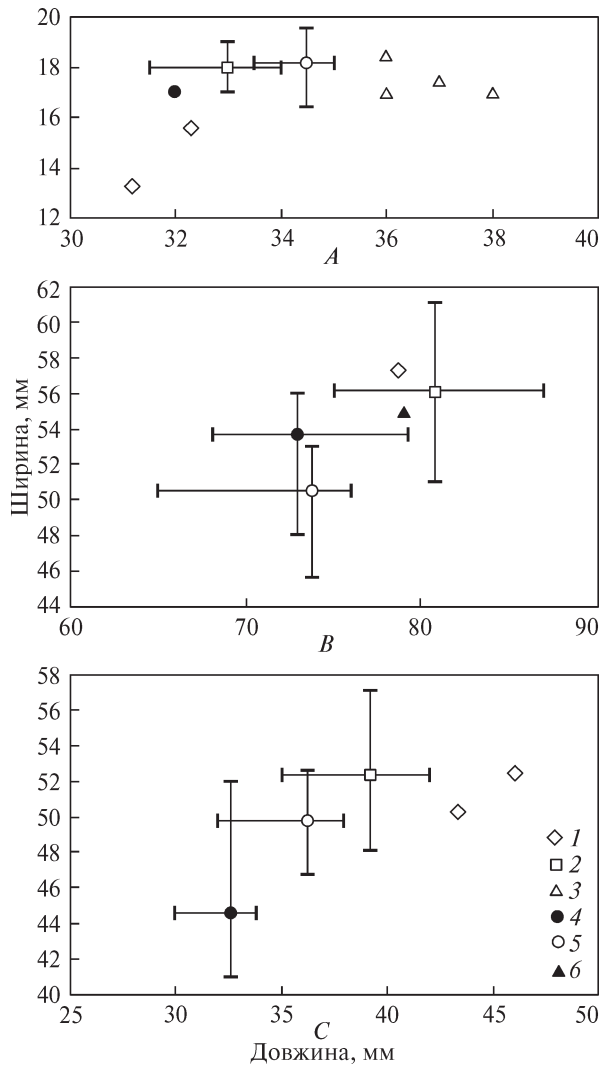


Рис. 6. Порівняння розмірів зубів і пальцевих фаланг коня свійського з Уч-Башу з даними диких (тарпана і коня Пржевальського) і свійських коней (Ботай і гетьське поселення Столничень у Молдові): А — довжина і ширина коронки другого нижнього премоляра (P₂); В — довжина першої фаланги і ширина верхнього її епіфіза; С — довжина другої фаланги і ширина її верхнього епіфіза; 1 — Уч-Баш, 2 — Ботай, 3 — Борщеве, 4 — тарпан, 5 — кінь Пржевальського, 6 — Столничень (2–6 — за: Громова 1949; Кузьміна 1997; Арнэут и др. 2007)

Незважаючи на обмеженість матеріалу, кісткові залишки, що є в нашому розпорядженні, дають деяке уявлення про морфологічні особливості коня з Уч-Башу. Перш за все відмітимо відносно дрібні зуби, які зближують його з тарпаном (табл. 9). Однак на відміну від дикого тарпана, учбаський кінь характеризується подовженими пальцевими фалангами, що зближує його з ботайським і гетьським свійськими конями. До того ж, з усіх коней, що порівнюються, в зразка з Уч-Башу найдовші та найтонші другі пальцеві фаланги задніх кінцівок.

Характерною рисою тарпана (судячи з єдиного екземпляра, що зберігся — останнього «шатиловського» тарпана) вважається вкорочена та масивна друга пальцева фаланга (Громова 1949; Кузьміна 1997). Таким чином, кінь з Уч-Башу, напевне, свійський.

Особливості археозоологічного комплексу з Уч-Башу

Видова структура археозоологічного матеріалу з Уч-Башу характеризується низкою специфічних рис. Привертає увагу відносно значний відсоток решток диких тварин (трохи менше 30 %), що вирізняє поселення з-поміж інших доби раннього заліза, на яких кістки диких тварин здебільшого не перевищують 20 % від загальної кількості матеріалу. Співвідношення особин диких і свійських тварин на Уч-Баші наближується до показників з раніших пам'яток західної частини лісостепової смуги з усталеним тваринництвом (кількість особин диких тварин у археозоологічному комплексі коливається від 30 до 40 %) — таких як трипільська культура та лінійно-стрічкової кераміки (рис. 7, А). Можливо, це можна частково пояснити природно-географічними умовами поселення Уч-Баш, розташованого в передгірській лісовій частині Криму. Також варто відзначити, що на склад археозоологічного комплексу з Уч-Башу, зокрема на значну частку залишків диких тварин, могла вплинути і певна виробнича спеціалізація мешканців городища. Рештки диких тварин — від оленя звичайного та косулі звичайної — здебільшого представлені фрагментами рогів зі слідами обробки, ікла вепра також були сировиною для виготовлення артефактів. Зауважимо, що зазвичай роги оленів з'єднані з лобними кістками, тобто ріг для обробки добували в процесі полювання, і тільки один фрагмент походить від знайденого за межами поселення скинутого рога. Також відзначимо, що наявність у матеріалі кісток оленихи та ювенільних особин косуль вказує на неселективний характер мисливства, що дозволяє оцінювати полювання мешканців Уч-Башу як додаткове джерело харчування, а не лише як цілеспрямований спосіб добування трофейних рогів.

Незвичним також є склад свійського стада, де домінувала дрібна рогата худоба. Уч-Баш різниться від пам'яток лісостепової смуги порівняно незначним поголів'ям великої рогатої худоби (близько 20 %) (рис. 7, В). Значна частка дрібної рогатої худоби (55 %) зближує археозоологічний комплекс Уч-Башу з пам'ятками

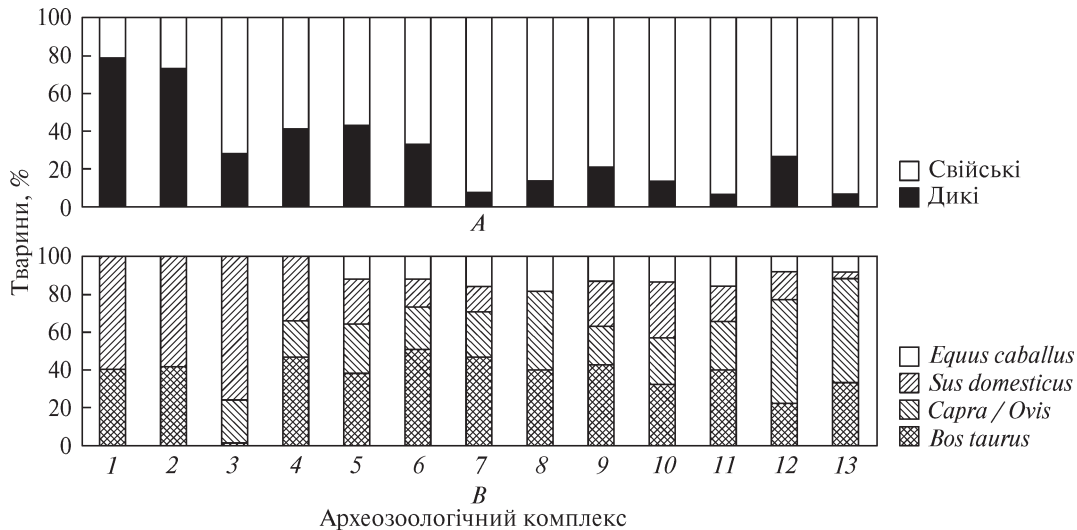


Рис. 7. Зіставлення показників (в особинах) свійських і диких тварин (А) і структура свійського стада (В) в археозоологічних комплексах Уч-Башу та деяких культур західної лісостепової смуги Східної Європи та Хорезму: 1 — буго-дністровська, 2 — Криш (Селіште), 3 — Криш (Сахарівка), 4 — ЛСК (Флорешть), 5 — Трипілля (Нові Русешти), 6 — пізні Трипілля, 7 — культура Ноуа, 8 — Сабатинівка, 9 — ранній Гальштат, 10 — скіфська, 11 — черняхівська, 12 — Уч-Баш, 13 — південний Хорезм (1—10, 12 за: Цалкин 1966; 1970)

(типом стада) степових і напівпустельних регіонів, наприклад, сабатинівськими півдня Бессарабії, а також південного Хорезму (див.: Цалкин 1966; 1970). Склад свійського стада з пам'яток Хорезму, що характеризується домінуванням дрібної рогатої худоби, диктувався, ймовірно, природними умовами, зокрема посушливим кліматом і дефіцитом води. Економічна перевага в таких умовах, звичайно ж, була за дрібною рогатою худобою, яка краще переносить нестачу води та не потребує її в

значній кількості на відміну від великої рогатої худоби. Це пов'язано з анатомічними особливостями великої рогатої худоби, менший обсяг товстого кишківника якої має нижчу спроможність всмоктувати воду з перетравленої їжі (Claus et al. 2003). З цієї причини велика рогата худоба втрачає чимало вологи при дефекації тож значною мірою залежить від достатнього водопою. Саме ця фізіологічна особливість великої рогатої худоби обмежує її використання у господарстві в умовах посушливого клі-

Таблиця 8. Уч-Баш. Заміри рогових стрижнів дрібної рогатої худоби, мм

Вид	Шар	Максимальний діаметр основи	Мінімальний діаметр основи	Довжина
<i>Ovis aries</i>	супісок	41,0	35,0	91,0
<i>Ovis aries</i>	супісок	44,7	30,5	
<i>Ovis aries</i>	супісок	34,9	29,0	
<i>Ovis aries</i>	суглинок	35,5	26,3	
<i>Ovis aries</i>	зольник	47,5	34,0	
<i>Ovis aries</i>	зольник	38,2	26,3	
<i>Ovis aries</i>	зольник	42,0	32,0	
<i>Ovis aries</i>	зольник	46,0	34,1	
<i>Ovis aries</i>	зольник	40,5	27,0	
<i>Ovis aries</i>	зольник	54,5	36,1	
<i>Ovis aries</i>	зольник	54,0	36,6	
<i>Ovis aries</i>	зольник	32,6	27,3	
<i>Capra hircus</i>	зольник	32,3	20,0	
<i>Capra hircus</i>	зольник	31,7	22,0	
<i>Capra hircus</i>	супісок	31,4	20,0	
<i>Capra hircus</i>	супісок	30,0	20,8	
				160,0
				160,0
				130,0

Таблиця 9. Уч-Баш. Заміри кісток коня свійського

Кістка	Замір	Значення, мм	
Другий нижній преомляр (P ₂)	довжина	32,3	31,2
	ширина	15,6	13,3
Передня перша пальцева фаланга	довжина	78,7	
	ширина верхнього епіфізу	57,3	
	ширина діафізу	38,1	
	ширина нижнього епіфізу	43,4	
Передня друга пальцева фаланга	довжина	44,0	
	ширина верхнього епіфізу	54,5	
	ширина діафізу	43,9	
	довжина	46,1	43,4
Задня друга пальцева фаланга	ширина верхнього епіфізу	52,4	50,2
	ширина діафізу	42,4	41,2
	ширина нижнього епіфізу	48,2	47,4

мату. У випадку Уч-Башу у формуванні структури свійського стада з домінуванням дрібної рогатої худоби, вірогідно, велике значення мав культурний вплив з регіонів із посушливим кліматом, які безпосередньо межують з Передгірським і Гірським Кримом. На відміну від сабатинівських і пам'яток давнього Хорезму, матеріал з Уч-Башу містить значну кількість решток свині свійської, що є ознакою осілого способу життя в лісовій і лісостеповій смугах кримського передгір'я.

Індивідуальний вік, у якому були забиті свійські тварини з Уч-Башу, також надає інформацію для роздумів. Більшість ювенільних особин вівці свійської та свині, знайдені в шарі зольника, мають однаковий вік, що приблизно дорівнює півтора року (щонайменше одна особина свині свійської мала піврічний вік), і, відповідно, були забиті восени або взимку. Масовий забій ювенільних свійських тварин восени, очевидно, зумовлений нестачею кормів у зимовий період або, точніше, відповідністю чисельності поголів'я і доступних у господарстві кормів. Імовірно, сезонний масовий забій також є характерною рисою осілого тваринництва та пов'язаний з обмеженою площею доступних навколишніх пасовиськ. Можна припустити, що накопичення зольного шару проходило восени та взимку, але, найвірогідніше, сезонний забій ягнят і поросят був

лише епізодом у формуванні цього археозоологічного комплексу, який містить також рештки дрібної рогатої худоби та свині свійської інших вікових категорій.

Риси господарської діяльності

Варто відзначити дуже незначні свідчення щодо структури і характеру археозоологічного матеріалу, які вказували б на повсякденну побутову діяльність на цій пам'ятці. Специфічних слідів освіжування туші на кістках свійських і диких тварин, які є пересічним явищем для поселень з чіткими рисами повсякденного побуту (Арнэут и др. 2007, с. 367), майже не знайдено. Також немає на кістках слідів вивітрювання чи інших ознак (наприклад, слідів зубів гризунів), які б свідчили про довге перебування кісток на поверхні ґрунту. Та все ж характерні сліди знарядь на певній категорії решток скелетів свідчать про стабільну діяльність з обробки кістки. Більшість фрагментів рогів оленя звичайного зі слідами рубки, зачищення та шліфування поверхні демонструють практично всі етапи обробки рога: відділення відростків, поділ штанги на фрагменти-заготовки, шліфування заготовок, відтинання загострених верхівок, надання заготовкам завершенної форми. Подібні сліди обробки мають також роги косулі.

Іншою категорією сировини є ікла вепра, які розколювали на емалеві пластини.

Однотипні сліди знаряддя для рубки біля основи багатьох рогових стрижнів дрібної рогатої худоби нашоухують на думку, що роги домашніх овець і кіз, а точніше їхні рогові чохла, також були сировиною для виготовлення артефактів. Роги відрубували від черепа і таким чином заготовляли для подальшої обробки.

Характер слідів людської діяльності, отриманий за аналізом кісткового матеріалу з західної частини Уч-Башу (розкоп 1, 2006—009), свідчить, імовірно, про розміщення тут косторізної майстерні ніж про щоденну господарсько-побутову діяльність. Особливо багатим на сліди обробки є матеріал зольника, однак кістки зі слідами знарядь наявні в усіх основних комплексах (шари супіску, щебенястого і темного суглинків), виділених на Уч-Баші.

Автор висловлює щирю вдячність др. Євеліні Кравченко за співпрацю, а також за переклад статті українською мовою.

- Ариэут Т., Кройтор Р., Попович С., Урсу-Наниу Р. Osteологический материал из раскопок гетского городища Столничень, 2006 г. (предварительные тафономические наблюдения) // *Revista Arheologică*. — 2007. — № 3 (1–2). — С. 361–369.
- Громова В.И. История лошадей (рода *Equus*) в Старом Свете. — М., 1949 (Труды Палеонтологического института АН СССР. — Т. 17. — Вып. 1. — Ч. 1).
- Кравченко Э.А. К вопросу об изменениях в материальной культуре населения горного Крыма в предскифское время // *Revista Arheologică*. — 2007. — № 3 (1–2). — С. 282–294.
- Кравченко Э.А. Отчет о разведках на территории Севастопольского горсовета в 2009 г. (Инкерманская долина, Шампань) // НА ИА НАНУ. — 2009/2.
- Кравченко Э.А. Отчет о раскопках поселения Уч-Баш в 2010 г. // НА ИА НАНУ. — 2010.
- Кравченко Э.А. Хронологія молодшого дотаврського періоду кизил-кобинської культури // *Археологія*. — 2010а. — № 1. — С. 11–26.
- Кравченко Э.А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. — К.; Луцьк, 2011.
- Кравченко Э.А., Лысенко Р.В., Савеля О.Я., Шевченко Д.А. Краткие результаты работ Инкерманского отряда САЭ в г. Севастополе // АДУ 2009. — К.; Луцьк, 2010. — С. 275–281.
- Кузьмина И.Е. Лошади Северной Евразии от плиоцена до современности // Труды Зоологического института РАН. — 1997. — 273. — С. 1–221.
- Савеля О.Я., Кравченко Э.А. Отчет Севастопольской археологической экспедиции об охранно-спасательных исследованиях Инкерманского отряда на поселении Уч-Баш (2006) // НА ИА НАНУ. — 2006/2.
- Савеля О.Я., Кравченко Э.А. Отчет о раскопках поселения Уч-Баш (2007) // НА ИА НАНУ. — 2007/13.
- Савеля О.Я., Кравченко Э.А. Отчет о раскопках поселения Уч-Баш (2008) // НА ИА НАНУ. — 2008/13.
- Савеля О.Я., Кравченко Э.А. Отчет о раскопках поселения Уч-Баш в 2009 г. // НА ИА НАНУ. — 2009/1.
- Цалкин В.И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. — М., 1966.
- Цалкин В.И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. — М., 1970.
- Чемыртан Г.И. Мелкий рогатый скот поселений энеолита Молдавии // Микро- и макрофауна позднего фанерозоя Юго-запада СССР. — Кишинев, 1979. — С. 83–92.
- Clauss M., Frey R., Kiefer B., Lechner-Doll M., Loehlein W., Polster C., Rössner G.E., Streich W.J. The maximum attainable body size of herbivorous mammals: morphophysiological constraints of foregut, and adaptations of hindgut fermenters // *Oecologia*. — 2003. — 136. — P. 14–27.
- Driesch A. von den. A guide to the measurements to animal bones from archaeological sites // *Peabody Museum Bulletin*. — Harvard University Press, 1976. — P. 1–137.
- Fernandez H. Osteologie comparee des petits ruminants eurasiatiques sauvages et domestiques (genres *Rupicapra*, *Ovis*, *Capra* et *Capreolus*): diagnose differentielle du squelette appendiculaire // These pour obtenir le grade de Docteur en sciences, mention biologique, Universite de Geneve. — Geneve, 2001. — Т. 1–2.
- Halstead P., Collins P., Isaakidou V. Sorting the Sheep from the Goats: Morphological Distinctions between the Mandibles and Mandibular Teeth of Adult *Ovis* and *Capra* // *Journal of Archaeological Sciences*. — 2002. — 29. — P. 545–553.

Надійшла 19.04.2011

Р.В. Кройтор

АРХЕОЗООЛОГИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС С ПОСЕЛЕНИЯ УЧ-БАШ

Даны описание и анализ остеологического материала с поселения кизил-кобинской культуры Уч-Баш (середина IX — начало VII вв. до н. э.) из юго-западного Крыма. Наиболее богатым по количеству материала и видовому составу является самый поздний археозоологический комплекс — из зольника. Материал из супесчаного слоя, соответствующего периоду запустения на городище, малочисленен и беден в видовом отношении, а из наиболее древнего суглинистого слоя по своей структуре сходен с комплексом из зольника.

Наиболее интересной чертой археозоологического комплекса из Уч-Баша является сочетание его общей структуры, характерной для памятников лесостепной зоны (остатки диких животных составляют чуть менее 30 % от общего количества), со структурой домашнего стада, типичной для хозяйств засушливой степной зоны с доминированием мелкого рогатого скота (более половины численности поголовья). По-видимому, общая структура археозоологического комплекса обусловлена ландшафтно-экологическими условиями и особенностями производственной специализации. Структура же домашнего стада, вероятнее, формировалась под воздействием культурного влияния населения степной зоны. Некоторые особенности, отмеченные для археозоологического комплекса из Уч-Баша (присутствие в материале свиньи домашней и сезонный убой молодых животных) характеризуют изучаемый случай как оседлое животноводство. Анализ следов орудий труда на остеологическом материале показал незначительные свидетельства ежедневной хозяйственно-бытовой деятельности на Уч-Баше. Но многочисленные следы обработки на рогах оленя благородного и косули наводят на мысль, что обработка кости являлась здесь важным видом деятельности. В качестве материала для обработки на Уч-Баше также использовались клыки дикого кабана и роговые чехлы мелкого рогатого скота.

ARCHAEOZOOLOGICAL ASSEMBLAGE FROM UCH-BASH SETTLEMENT

The description and analysis of osteological material from Uch-Bash, a Kyzyl-Koba culture settlement in the South-Western Crimea, dated from the middle 9th c. to the 7th c. BC, is presented. The largest by numbers and by species composition is the latest archaeozoological assemblage from the burnt mount. The material from the sandy loam layer corresponding to the period of desolation at the settlement is scarce and barren regarding species. Archaeozoological material from the most ancient loam layer is similar in its structure with the burnt mount assemblage.

The most interesting feature of archaeozoological assemblage from Uch-Bash is the combination of its general structure peculiar for the forest-steppe zone sites (remains of wild animals constitute little bit less than 30 % of total number) and of domestic herd structure typical for the farms in droughty steppe zone with small breed of cattle prevailing (more than half the livestock). Apparently general structure of archaeozoological assemblage is caused by the landscape and ecologic conditions and peculiarities of production specialization. Domestic herd structure was likely formed under the cultural influence of the steppe zone population. Certain peculiarities noted for archaeozoological assemblage from Uch-Bash (domestic pig in the material and seasonal slaughter of youngsters) describe the issue under the study as a settled animal husbandry. Analysis of tools traces on the osteological material showed insignificant evidence of everyday husbandry activity at Uch-Bash. However, numerous processing traces on antlers and roe horns suggest that bone processing was an important activity here. Wild boar fangs and corneous tissues of small breed of cattle was also used as a processing material at Uch-Bash.

О.Є. Фіалко

ПОХОВАННЯ ДІВЧАТ ЗІ ЗБРОЄЮ В СКІФСЬКОМУ КУРГАНІ НА ХЕРСОНЩИНІ

Публікується унікальна для Північного Причорномор'я пам'ятка — скіфський курган з похованнями озброєних дівчаток.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, скіфи, курган, поховання, амазонка.

Дитячі поховання в скіфських курганних некрополях трапляються досить часто. Проте ситуація в різних могильниках вельми неоднорідна. Відсоток поховань дітей (від немовлят до 15-річного віку) в степових курганних групах коливається від 12,2—14,6 % (Світловодськ, Миколаївка, Кам'янка-Дніпровка, Приазов'я, Ак-Таш) до 27,0—35,7 % (Мамай-Гора, Вишетарасівка, Миколаївка-Козацьке, Золота Балка) (Великанова 1975; Кондукторова 1979; Покас, Назарова, Дяченко 1988; Потехина, Кислий 1994; Богатенков 2000; Литвинова 2004; 2007). Отже, найбільший показник демонструють могильники пізньоскіфського часу. В синхронних пам'ятках Лісостепу дитячі поховання становлять близько 16,5 % (Потехина, Кислий 1994). У цілому для давніх популяцій відзначають два піки смертності дітей — у віці 1—3 і 12—15 років (Яблонский

1980, с. 146—147; Алексеєва, Богатенков, Лебединская 2003, с. 48; Литвинова 2005, с. 108; 2007, с. 292).

Поховальні комплекси номадів, незалежно від віку небіжчика, відображають його соціальний статус, що проявляється в певній поховальній споруді та відповідному (в кількісному та якісному вимірі) наборі супровідного інвентарю. Антропологічні дослідження дитячих кістяків дозволяють визначити лише вік померлого. Натомість стать дитини можна встановити лише за характером заупокійного супроводу. Зазвичай він нечисленний і досить одноманітний. Окрім посудини з харчами, хлопчикам могли покласти якусь зброю, а дівчаткам — звичайні прикраси, а іноді — специфічні знаряддя праці. В цьому контексті особливий інтерес становить курган з кількома дитячими похованнями, що входив до складу скіфського могильника поблизу с. Зелене Верхньо-Рогачицького р-ну Херсонської обл.